

Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 2016.
276 o.

Zsilka János a magyar nyelvtudomány történetének azok közé az eredeti és ugyanakkor némiképp zavarba is ejtő életművet maguk után hagyó alakjai közé tartozik, akikről nagy kísértés úgy beszélni, mint meg nem értett zsenikről. Ám ahogy a róla szóló ismertetésnek, úgy az ismertetett tanulmánykötetnek sem célja ez a fajta kultuszépítés. A tanulmányok – amellet, hogy tisztelegnek a kötet kiadó tanszék (akkori nevén Általános Nyelvészeti Tanszék) egykori tanszékvezető professzorának emléke előtt – olyan tudományos vállalkozásnak a részei, amely a Zsilka János által kidolgozott, ún. szerves-dialektikus nyelvelméletnek az újraértelmezését, újraértékelését kezdeményezi, vagyis amely arra tesz kísérletet, hogy Zsilka nyelvértelmezésének bizonyos feltevéseit és belátásait, egyes szempontjait és fogalmait a mai nyelvről való tudományos diskurzus részévé tegye, számolva a kritikus kérdés következtében előálló feszültségviszonyokkal is.

Az újraértelmezésre, újraértékelésre tett kísérletet az teszi indokolttá, hogy a hatvanas évek végétől több évtized alatt kidolgozott elmélet, amelyre alapozva, illetve amelyhez kapcsolódva a nyolcvanas évek elejétől a Zsilka által alapított és vezetett szakmai műhely kutatásai is folytak, az akkori tágabb szakmai közegben meglehetősen visszhangtalan maradt, sőt Zsilka elméletét nagyfokú értetlenség fogadta. A visszhangtalanság, értetlenség – ahogy ezt a kötet függelékéeként közölt 2010-es kerekasztal-beszélgetésben Havas Ferenc lényeglátóan kifejti (l. a 238–41 oldalakon) – többféle okra vezethető vissza. A leglényegesebb okként Havas azt emeli ki, hogy Zsilka János nyelvelmélete a maga korában paradigmatis zárvány volt: dialektikus jellege miatt nem illeszkedett abba a karteziánus (Havas kifejezésével logicista) paradigmába, amely a huszadik században egyértelműen meghatározta a nyelvről való nyelvtudományi gondolkodást. A szerves-dialektikus nyelvelmélet ugyanis a nyelv és a valóság viszonyát, illetve ezzel szoros összefüggésben a nyelv rendszerszerűségét, benne forma és jelentés kapcsolatát egészen eltérő módon értelmezte, mint akár a Magyarországon akkoriban meghatározóvá váló generatív grammatika, akár a saussure-i alapokon önmagát újragondoló hagyományos besoroló nyelvtan. Ugyanakkor Zsilka elméletének ez a sajátosság – ahogy arról a kötet tanulmányainak döntő többsége tanúskodik – annak lehetőségét kínálja fel, hogy azt a vele több szempontból rokonítható funkcionális, azon belül is a kognitivist nyelvészeti irányzatok kérdésfeltevései felől kísérjük meg értelmezni, illetve értékelni. Ám mielőtt erről szó esnék, érdemes számot vetni a Havas Ferenc által említett további okokkal, amelyek a Zsilka-féle átfogó nyelvkonceptciónak nem a tudományos közegét,

hanem elméleti és módszertani kidolgozottságát érintik. Az értetlenség további két okaként jelenik meg egyfelől az elméleti kiindulópont, illetve az ahhoz kapcsolódó háttérfeltevések viszonylagos kifejtetlenségének, másfelől a prezentációs módszer bonyolultságának, az ábrák túlzott, nehezen felfejthető komplexitásának a problémája. A meg nem értés negyedik okaként Havas még megemlíti a zsilikai előadásmódot, amely az esszenciálissá tisztult megállapítások interpretatív újrafogalmazása ellen hatott. A recenzensnek is vannak emlékei a kilencvenes évek elejéről, amikor az egyetemi órákon Zsilka tanár úr a könnyebb érthetőség kedvéért minden anyagot kétszer adott le, szinte szóról szóra ugyanabban a formában. A fentiek fényében az sem meglepő, hogy Zsilka halála után a szerves-dialektikus nyelvelmélet keretében zajló szisztematikus kutatások miért nem folytatódtak, és hogy miért kell és lehet egy 2016-ban megjelent tanulmánykötetnek a korábbi szakmai beszélgetések során inkább csak szorgalmazott újraértelmezésre vállalkoznia.

A kötet tizenhárom tanulmányt foglal magában, amelyeket a szerkesztők a szerves-dialektikus nyelvelmélet egyes kulcsfogalmaira reflektáló három tematikus egységbe osztottak (Jelentés, jelentésváltozás; Jelentésintegráció; Szó – szerkezet – kategória). Ám a témaközpontú elrendezés mellett a tanulmányok más, a felvetett problémák, kérdések, illetve az azokra adott válaszok jellegéből adódó szerveződést is felmutatnak. Az előszó explicitté is teszi, hogy a tanulmányok két kérdésre összpontosítanak, amelyek közül az első – inkább metatudományos jellegű – kérdés Zsilka János elméletének tudománytörténeti helyét és értékét, a másik – inkább tárgy tudományos érdekelttségű – kérdés pedig az elmélet hatását, az egyes nyelvészeti jelenségek, problémák leírása során történő hasznosíthatóságát érinti (l. a 11. oldalon). Habár a tanulmányok többsége a két fenti kérdésre egyaránt rezonál, mégis elmondható, hogy egy részük (kisebb hányaduk) egyértelműen, de legalább is egyértelműbben az első kérdést helyezi előtérbe, nagyobb hányaduk viszont inkább a másik kérdésre ad válaszokat, mégpedig azok három lehetséges irányát kirajzolva.

A Zsilka által kidolgozott szerves-dialektikus nyelvelmélet tudománytörténeti, illetőleg tudományelméleti kontextusának kirajzolására fókuszáló tanulmányok közé tartozik Kállay Géza írása, amely Zsilka jelentésfelfogásának sajátosságát vázolja fel, szembeállítva azt a huszadik századnak mind a jellegadó nyelvfilozófiai, mind a meghatározó jelentéselméleti irányzataival. Megítélése szerint Zsilka elmélete „nemcsak szemantika- és szintaxiselmélet, még csak nem is egyszerűen nyelvről szóló filozófia (nyelvfilozófia), hanem filozófiai elmélet, amely a nyelv működését sajátos szempontból rekonstruálja” (24. oldal). Kállay tanulmányát különösen izgalmassá teszi, ahogy a Zsilka által egyébiránt pejoratív értelemben használt *t r a n s z c e n d e n s* jelzőt a szerves-dialektikus nyelvelméletre vonatkoztatja, pozitív kontextusba helyezve azt. Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánya a nyelv holisztikus megközelítését adó zsilikai elmélet egyik lényeges fogalmát, a ’tulajdonképpen’-t teszi vizsgálat tárgyává, rámutatva, hogy a metaforikus jelentésintegráció lényegi összetevőjeként megjelenő tulajdonképpen jelentést Zsilka a husserli fenomenológiai szemlélethez hasonló-

képpen értelmezi, a jelentést olyan intencionális aktusként tételezve, amely a tárgy és a tudat közötti közvetlen viszonyt valósítja meg. Ugyanakkor Tolcsvai Nagy azt is hangsúlyozza, hogy ez a felfogás különbözik a kognitív nyelvészet felfogásától, mivel Zsilkanál az intencionalitás és az azt megvalósító jelentés „nem támaszkodik sem közösségi konvencionizáló eljárásokra, sem egyéni kognitív műveletekre” (38. oldal). Mindez azért is lényeges, mert már a kötet előszavában tematizálódik a szerves-dialektikus nyelvelmélet és a funkcionális kognitív nyelvészet szemléletmódja közötti kapcsolat. A szerkesztők kiemelik, hogy Zsilka elgondolásainak egy jelentős része olyan nyelvelméleti háttérfeltevéseken nyugszik, amelyek rokoníthatók a kognitív nyelvészet háttérfeltevéseivel (vö. 9–10. oldal). Ilyen a jelentés és forma egységének, szerkezetes jellegének tételezése, a konkrét és az általános kölcsönviszonyának, a köztük lévő kettős mozgásoknak a tételezése, az állapotnak és a történetnek kölcsönös feltételezettségükben történő szemlélése, valamint a metafora (metaforizáció) központi szemantikai szerepének hangsúlyossá tétele. Emellett a formalizálás elutasítása, a képi ábrázolásban rejlő módszertani lehetőségek kiaknázása szintén a kognitív nyelvészettel rokonítja a Zsilka által művelt nyelvészetet. Mindez azonban – ahogy arra Kállay és Tolcsvai Nagy írása is rámutat – természetesen nem jelenti azt, hogy ne lennének szemléletbeli különbségek, eltérések is a két felfogás között. Komlósi László Imre és Andor József tanulmánya a hasonlóságok és a különbségek termékennyé tett feszültségviszonyában kezdeményezi a zsilikai nyelvkonceptió újraértékelését. Komlósi László Imre emellett érvel, hogy „Zsilka Jánosnak a jelentésszerkezetek dinamikájára vonatkozó leírása számos későbbi elméleti nyelvészeti, főleg kognitív nyelvészeti megállapításnak előfutáraként ismerhető el” (149. oldal), és ennek keretében a szerves-dialektikus nyelvelméletet két nagyhatású kognitív nyelvészeti iránnyal, Leonard Talmy erődinamikai elméletével, valamint Fauconnier és Turner fogalmi integrációs modelljével hozza kapcsolatba. A dolgozat további hozadéka, hogy rámutat a Zsilka által alkalmazott introspekció hipotézisalkotó potenciáljára. Andor József úgyszintén Zsilka munkásságának innovatív jellegét emeli ki, mégpedig olyan módon, hogy azt annak tudománytörténeti beágyazottságában tárgyalja. Ugyanakkor Andor a továbbgondolás lehetőségeire is ráirányítja a figyelmet. Elméleti szempontból elsősorban a keretszemantikai és aktuális mondattagolással kapcsolatos belátásokban, módszertani szempontból pedig a korpuszalapú és az elicitációs pszicholingvisztikai vizsgálatok elvégzésében jelöli ki a továbblépés lehetséges irányait.

Azokból a tanulmányokból, amelyek a szerves-dialektikus nyelvelmélet hasznosíthatóságának kérdését helyezik előtérbe, három irány rajzolódik ki. Vannak olyan tanulmányok, amelyek a vizsgálatuk fókuszába helyezett nyelvleírás kérdést nem a szerves-dialektikus nyelvelmélet kiindulópontjából közelítik meg, hanem arra kívánnak rámutatni, hogy annak bizonyos belátásai természetesen hasznosulnak az adott kiindulópontú leírásban, hozzájárulva az adott kutatás árnyalt kidolgozásához. Dér Csilla Ilona tanulmánya azt mutatja be, hogy egy grammatikalizációelméleti keretben folyó kutatásban a jelentésválto-

zási folyamatok leírását hogyan termékenyítheti meg az, ahogy Zsilka a határozói jelentéseknek az igei jelentésbe történő integrálódását magyarázza. Kugler Nóra tanulmányában ugyancsak egy konkrét nyelvi jelenséget, a több(es)séget kifejező *-ék* morfémás szerkezeteket vizsgálja. Az elméleti és módszertani kiindulópontját tekintve egyértelműen kognitív nyelvészeti vizsgálat e szerkezetek korábban feltárt jelentésváltozási folyamatát a szerves-dialektikus nyelvelmélet kettős mozgásokra vonatkozó megállapításaira alapozva értelmezi újra, és arra az eredményre jut, hogy „a szakirodalomban alkalmazott homogén-heterogén kettősség nem alkalmas a konstrukciók elkülönítésére, mivel ezek a konstruálási módok is a palintónia elvei szerint működnek (pl. szétválnak/elkülönülnek, vagy összeegyeztetődnek, vagy egész-rész viszonyba kerülnek)” (69. oldal). Imrényi András tanulmánya a mondatfajták rendszerének olyan funkcionális kognitív – elsősorban Langacker és Goldberg munkáira támaszkodó – leírását, illetve elemzését adja, amely „Zsilka gondolattal (is) megalapozható” (163. oldal). Ennek keretében Imrényi párhuzamot von a zsilikai szerves és a hipotetikus rendszer, illetőleg a langackeri prototípusalapú és sémaalapú kategorizáció között, valamint a „megszüntetve megőrzés” és a felülírás eljárása között.

A szerves-dialektikus nyelvelmélet hasznosíthatóságát felvető tanulmányok egy további csoportja meglehetősen eltávolodik az eredeti elmélet kulcskérdéseitől, kulcsproblémáitól. Ám e más kutatási témákat elővezető írásokat az mindenképpen jellemzi, hogy Zsilka munkássága ösztönzőleg hatott rájuk. Nem tartható véletlennek, hogy ezeknek a tanulmányoknak a szerzői Zsilka János közvetlen munkatársai közül kerültek ki. Horváth Katalin szerves-dialektikus indíttatású etimológiai kutatásai arra fókuszálnak, hogy a *pars pro toto* elve milyen szerepet játszik a fogalmak megnevezésében, a nominációban. A gazdag példaanyagot felvonultató vizsgálat eredményei tanulságokkal szolgálhatnak a kognitív nyelvészeti metonimiakutatás számára is. Spannrafft Marcellina tanulmányát a jelentésintegráció Zsilka által kidolgozott értelmezése inspirálta. Az egyébiránt átfogó kommunikációelméleti áttekintést adó dolgozat a zsilikai koncepciónak a közvetlen emberi kommunikáció leírásában történő alkalmazhatóságát veti fel, nyitva hagyva a kérdést, hogy e kiterjesztett alkalmazásnak milyen következményei lehetnek az eredeti kidolgozást illetően. Vladár Zsuzsa tanulmánya azt mutatja be, hogy Quintilianus szónoklattana nemcsak retorikai, hanem grammatikatörténeti szempontból is izgalmas adalékokkal szolgál, hiszen konkrét morfológiai, szintaktikai és szemantikai problémák leírását is magában foglalja. A tanulmány a szerves-dialektikus nyelvelmélet szempontjából azért releváns, mert annak kidolgozását is lényegileg áthatotta Zsilka János klasszikus műveltsége. Havas Ferenc, aki a kötet függelékéeként közölt kerekasztalbeszélgetésben részletesen és rendkívül árnyaltan szól hozzá a Zsilka János munkásságáról szóló vitához, a maga nyelvtipológiai témájú dolgozatában csak áttételesen kapcsolódik a szerves-dialektikus nyelvelmülethez. Lényegében annak szemléletmódját juttatja érvényre azzal, hogy a funkcionális mondat szerkezeti tipológiának olyan értelmezését dolgozza ki, amely a szinkronia és a diakronia szoros összefüggését tételezi, illetőleg igazolja. Az ún. tematikus, aktív, ergatív,

triadikus és nominatív típusok sajátzerűségeit szabatosan bemutató vizsgálat amellet hozzágyőző érveket reliktumok felmutatásával, hogy a sémák evolúciója plauzibilis hipotézisnek tekinthető.

Mindamellet a kötetben természetesen megtalálhatók azok a tanulmányok is, amelyek a szerves-dialektikus nyelvelmélet kiindulópontjából, Zsilka János kutatásaihoz a legszorosabban kapcsolódva tekintenek rá a tárgyakra. Ebben az esetben sem tűnik véletlennek, hogy ezek az írások éppen a zsilikai nyelvfelfogás újraértelmezését megcélzó kötet szerkesztőinek a dolgozatai. Ladányi Mária tanulmánya, amely egyébiránt a jelentésintegrációt előtérbe helyező tematikus egység nyitó darabja, a szerves-dialektikus nyelvelmélet e kulcsfogalmának autentikus áttekintését adja. A körültekintő és ugyanakkor elmélyült áttekintés a jelentésintegrációs folyamatok működési mechanizmusait számos konkrét elemzés segítségével mutatja be. Az áttekintés azért körültekintő és elmélyült, mert orvosolni képes azokat a – fentebb már Havas Ferenc nyomán sorra vett – problémákat, amelyek Zsilka elméletének visszhangtalanságát, illetve nehéz értelmezhetőségét okozták. Ladányi munkájához szervesen illeszkedik Hrenek Éva tanulmánya, amely a jelentésintegrációt a vonzatszerkezetek változásával összefüggésben vizsgálja. A kimondottan szerves-dialektikus nyelvelméleti keretben készült kutatás, amely a metaforikus igei szerkezet típusok számba vétele után az ún. pregnáns igei szerkezetek részletező leírását adja, mind kiindulópontjával, mind témájával közvetlen és termékeny kapcsolatot épít ki Zsilka elméleti belátásaival, illetve azok Ladányi-féle interpretációjával. Hrenek kutatása olyan irányt jelöl ki, amely a zsilikai hagyományt jól láthatóan teszi történővé. Az eredmények összehangolása a vonatkozó kognitív nyelvészeti kutatásokkal a további kutatások feladata lehet.

A kötetnek a tizenhárom tanulmányon túl részét képezi egy több egységből álló függelék. Ez a korábban már szóba hozott 2010-es kerekasztal-beszélgetés átirata mellett három emlékező írást is tartalmaz Zsilka Jánosról. Amíg Horváth Katalin és Kosztolánczy Tibor visszaemlékezése izgalmas tudománypszichológiai adalékokat szolgáltat, addig Spannraft Marcellina verse azt teszi nyilvánvalóvá, hogy Zsilka János személyisége nemcsak narratív módon, hanem líraian is megkonstruálható. A függelékben megtaláljuk továbbá Zsilka János publikációs listáját, amely közvetlenül kapcsolódik a kötet legfőbb kérdéséhez. Vajon Zsilka János szövegei és az ezekből kibontakozó elméleti belátások – eltávolodva megalkotójuk életétől és személyiségétől – hogyan és mennyiben tudnak részévé válni a ma és a közeli jövő nyelvtudományi diskurzusának? Hogy e nyitott kérdésre pozitív válaszok legyenek adhatók, Ladányi Mária és Hrenek Éva mind más szerzőket mozgósító szerkesztőként, mind saját jogú szerzőként nagyban hozzájárultak.

TÁTRAI SZILÁRD